

K NĚKOLIKA RUSKO-ČESKÝM LEXIKÁLNÍM PARALELÁM*

Ilena Janyšková (Brno)

Abstrakt:

Článek pojednává o několika ruských dialektických slovech a jejich paralelách ve spisovné češtině i v nářečích; je podána jejich etymologie. Jsou to tyto paralely: ruské dial. *uccédаться* ‚popraskat, popukat (o kůži na rukou ap.)‘ a české dial. *rozsedaný* ‚rozpukaný, rozpraskaný (o kůži)‘, ruské dial. *поискóдить* ‚poškodit‘ a české *poškodit* tv., ruské dial. *пошкрáбать* ‚poškrabat, podrápat‘ a české *poškrábat* tv., ruské dial. *вúдень* ‚všední den‘ a české dial. *vudeň* tv.

Klíčová slova: jazykověda, etymologie, lexikální paralely, ruština, čeština

On Some Russian-Czech Lexical Parallels

Abstract:

The article deals with some Russian dialect words and their parallels both in literary Czech and in Czech dialects; it also explains their etymology. The following parallels are discussed: Russ. dial. *uccédаться* ‘chop, crack (about skin)’ and Czech dial. *rozsedaný* ‘chapped (about skin)’, Russ. dial. *поискóдить* and Czech *poškodit* both ‘damage’, Russ. dial. *пошкрáбать* and Czech *poškrábat* both ‘scratch, scrape’, Russ. dial. *вúдень* and Czech dial. *vudeň* both ‘weekday’.

Key words: linguistics, etymology, lexical parallels, Russian, Czech

Při četbě ruských nářečních slovníků nacházíme slova, která nás překvapují tím, nakolik formou a často také významem odpovídají – na rozdíl od slov spisovných – slovům českým (viz 1). Při tomto srovnání zjišťujeme, že slovo přejaté ze stejného zdroje se do ruštiny – na rozdíl od češtiny – dostávalo daleko klikatějšími cestami (viz 2) nebo že ruský dialektismus může rozšířit repertoár dosud uváděných reflexí jedné z praslovanských ablautových variant (viz 3). Poslední rusko-česká lexikální paralela (viz 4) představuje slova shodná formou i významem, jejich východiska jsou však z části odlišná.

* Příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR P406/10/1346.

1. ruské dial. *иссѣдаться* ‚потрескаться от сырости, грязи или обветриться (о коже на руках, лице и т. п.)‘ : české dial. *rozsedané (ruce, paty)* ‚rozpraskané (ruce, paty)‘

Ruský dialektismus *иссѣдаться* je ve významu ‚popraskat, popukat (o kůži na rukou ap.)‘ zaznamenan v severoruských nářečích (Orenburg, Perm, Kostroma), srov. *Руки иссѣдаются; Лен будем теребить – все руки иссѣдаются* (СРНГ 12: 250–251). Doklady ze staré ruštiny (str. *иссѣдаться*) pocházejí z lékařských knih (nejstarší záznam je z r. 1534): *Отъ вѣтра лице иссѣдается и сморщится; У кого отъ вѣтра лице иссѣдается... темъ даемъ толченого ячменю безъ мякинъ* (СРЯ 6: 306).

České adjektivum *rozsedaný* je doloženo v nářečích jihozápadočeských a severovýchodočeských ve významu ‚(o kůži) rozpukaný, rozpraskaný (od větru, zimy, vody aj.)‘, srov. příklady: *Kdo chodí bos za rosy a větru, má paty celý rozsedaný; Má rossedaní ruce, protože se porád máchá v ledoví vodě* (ALJ).

Východiskem českého slovesa *rozsedat se* ‚praskat, pukat‘ a ruského *иссѣдаться* je psl. **sědati se*, doložené již ve staroslověnských kanonických památkách. Toto neprefigované sloveso znají také ruské dialekty, srov. *сѣдаться* ‚praskat, pukat (o kůži na rukou ap.)‘ (СРНГ 37: 112). Etymologie praslovanského **sědati se* není zcela jednoznačná. Nejčastěji se slovo řadí do rodiny slovanského **sěsti, sędŏ/seděti*, problematickou však zůstává sémantika. Jednu z možností, jak vysvětlit sémantickou stránku tohoto spojení, předložila Eva Havlová. Navrhuje vyjít z prefigovaného tvaru **orz-sědati* ‚rozsedat, rozpukávat‘, což by znamenalo, že *sědati se* bychom museli považovat za sloveso deprefigované (viz ESJS 13: 803, kde jsou uvedeny i další, méně přijatelné výklady).

2. ruské dial. *пошкодить* ‚повредить, попортить что-либо, нанести ущерб‘ : české *poškodit*

Ruské slovo je doloženo na rozsáhlém území jihoruských a středoruských nářečí, srov. např. *Зайцы пошкодили маленько яблоните; У меня загон проса кто-то пошкодил* (СРНГ 31: 35). Ruské *пошкодить* slovníku současného ruského jazyka neuvádějí, simplex *шкóдить* má nálepkou slova nespisovného, lidového, stejně jako substantivum *шкóда* (ССРЛЯ 17: 1446).

České *poškodit* ‚způsobit někomu nebo na něčem hmotnou, tělesnou nebo morální újmu‘ je prefigované denominativum odvozené od *škoda* (ve staré češtině je doloženo od 13. stol.). Substantivum *škoda* bylo přejato ze starohornoněmckého *scado* ‚škoda, újma, úraz, úhona ap.‘, jehož pokračováním je německé *Schaden* tv. (Kluge 2002: 790).

Cesty přejetí ruského *шкóда* (str. *шкóда* i *шкóта*) lid. ‚škoda, újma, poškození; lumpárna ap.‘ jsou složitější, neboť vedly – ze stejného starohornoně-

meckého zdroje – přes polské *szkoda* ‚škoda, ztráta, újma‘ (Фасмер 1986–1987: 4, 449). Dokonce je možné, že zcela bezprostředním zdrojem bylo ukrajinské *шкóда* (ТСПЯ: 1109), přejaté rovněž z polštiny (Richhardt 1957: 102). Otázkou zůstává, je-li polské *szkoda* starou výpůjčkou přímo ze staré horní němčiny, či zda byla prostředníkem stará čeština (k problému srov. podrobněji Basaj–Siatkowski 2006: 366–367). Vzhledem k doložení slova ve většině slovanských jazyků (srov. např. slovinské *škóda*, chorvatské *škóda* aj.) a také vzhledem k tomu, že slovanské jazyky reflektují starohornoněmecké *-ǣ* - jako *-o-*, je možno usuzovat na velice starou výpůjčku; Newerkla ji klade do období raně starohornoněmeckého, do let 600–800 (Newerkla 2004: 124), tedy ještě do období praslovanského.

3. ruské dial. *пошкράбать* ‚поцарапать‘ : české *poškrábat*

Slovo je doloženo pouze ojedinele v jihoruských nářečích (Brjansk) v tomto kontextu: *Брось ее [кошку] – она тебе все руки пошкрабае* (СРНГ 31: 36).

Ruské *пошкράбать*, české *poškrábat* jsou prefigované tvary odvozené z praslovanského iterativa **skrabati*, které vzniklo zdložením kořenového vokálu z psl. **skrobati*, což je podoba s *o*-stupněm ablautu k psl. **skrebtī*, *skrebŏ* ‚škrábat‘. Kontinuanty psl. **skrabati* jsou doloženy v českém *škrabat*, *škrábat*, slovenském *škrabať*, dále např. v hornolužickém *škrabać*, dolnolužickém *škrabaś*, slovinském *škrabati*, chorvatském *škrǎbati*, v ukrajinském dial. *шкράбати*, běloruském *шкράбаць* (ЕСУкр 2006: 284) a také, jak ukazuje výše uvedený příklad z jihoruských nářečí, v prefigovaném ruském nářečním *пошкράбать*. Psl. **skrobati* je doloženo v českém (na Valašsku) *škrabat’*, loupat syrové brambory‘ (Kazmír 2001: 351), slovenském *škrabač* (gemerské – Orlovský 1982: 333), *škrobac* (šarišské – Kott 1896: 407), polském *skrobać*, ruském dial. *скрoбáть* (СРНГ 38: 145), ukrajinském dial. *скрoбати*, *шкрoбати* (ЕСУкр 2006: 284) ‚škrabat, seškrabovat‘. Reflexy psl. **skrebtī* se nacházejí převážně na slovanském východě, srov. ruské *скрепті*, *скребѣ*, ukrajinské *скрепті*, *шкребті*, běloruské *скрэбці* ‚škrábat, drápat‘. Nejbližší příbuznými uvedeným slovanským slovesům jsou litevské *skrebŏti* ‚šumět, rachtit, praskat‘, lotyšské *skrabt* ‚dlatat, škrabat‘, střhněm. *schreffēn* ‚škrabat, trhat‘, anglické *scrape* ‚škrábat‘. Rekonstruuje se ie. konstrukt **(s)kerb(h)-*, tedy tvar vycházející z indoevropského kořene **(s)ker-* ‚řezat, krájet‘, rozšířený o labiálu **-b(h)-* (Pokorny 1959–1969: 943, Фасмер 1986–1987: 3, 656, ТСПЯ: 891, НРЭ: 210).

4. ruské dial. *вудень* ‚будень‘ : české dial. *vudeň* ‚všední den‘

Obě slova, ruské i české, jsou na první pohled totožná. Obě obsahují slovanské **dьнь*, doložené ve všech slovanských jazycích, které je pokračováním

ie. konsonantického kmene **d(e)in-*, jenž vznikl rozšířením ie. kořene **dei-*, 'zářít' (Pokorný 1959–1969: 186). Odlišný je ovšem původ první části slova.

V ruském *вұдень*, které je zaznamenáno pouze na jižním okraji severoruských nářečí (Jaroslavl – СРНГ 5: 238), můžeme zřejmě vidět výsledek záměny iniciálního *в* za *б*, která je v ruských nářečích častá: *вұдень* – *бұдень*. Ruské *бұдень* 'všední, pracovní den', častěji pl. *бұдни* (srov. i ukrajinské *бұдень*, pl. *бұдни*, běloruské *бұдзень*, pl. *бұдни*), které je doloženo ve staré ruštině od 17. stol. (*Да он же, архимарит, проторно живет, в празник и в будень нашу братью кует* – СРЯ 1: 345), se zpravidla chápe jako elipsa původního spojení **буднь днь* 'všední, pracovní den', srov. ruské běžné *бұдний день*, dial. *бұдень/бұден день* tv. (СРНГ 3: 243–244). Ruské *бұдень* se vysvětluje z adjektiva **буднь*, derivátu se sufixem **-нь* od slovesného základu **bud-*, který je ve slovanském **buditi* 'budit'; k substantivům bylo toto adjektivum převedeno prostřednictvím sufixu **-жь* (podrobněji viz Аникин 2011: 45–46, kde jsou uvedeny i další, méně pravděpodobné výklady).

České *vudeň* 'všední den' je doloženo v jižní (frenštátské) podskupině slezských nářečí (Štramberk) v tomto kontextu: *Na nedělu a na vudeň* (Zima 1937: 169). Bartoš (1906: 493) zaznamenal lašské *vuchdeň* 'všední den' s vysvětlením, že je z německého *Wochentag* 'všední den', srov. *šaty na vuchdeň* = *na všedňo* (Bartoš 1895: 511). Česká nářeční *vudeň*, *vuchdeň* představují hybridní kalky německého kompozita *Wochentag*; *-deň* je překladem něm. *-tag*, první část *vu-/vuch-* je silně zkrácené německé *Wochen*, které již takto zkrácené mohli mluvčí v dvojjazyčném prostředí slyšet od německých mluvčích.

Literatura:

- ALJ: *Archiv lidového jazyka* (je uložen v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně).
- BARTOŠ 1895: BARTOŠ, F.: *Dialektologie moravská 2. Nářečí hanácké a české*. Brno, Maticе Moravská 1895.
- BARTOŠ 1906: BARTOŠ, F.: *Dialektický slovník moravský*. Praha, Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1906.
- BASAJ–SIATKOWSKI 2006: BASAJ, M. – SIATKOWSKI J.: *Bohemizmy w języku polskim*. Warszawa, Wydział Polonistyki Uniwersitetu Warszawskiego 2006.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Red. E. Havlová – A. Erhart – I. Janyšková. Praha, Academia, Brno, Tribun EU, 1989–.
- KAZMÍŘ 2001: KAZMÍŘ, S.: *Slovník valašského nářečí*. Vsetín, Nakladatelství Dalibor Malina 2001.

- KLUGE 2002: KLUGE, F.: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearb. von E. Seebold, 24. Aufl. Berlin – New York, Walter de Gruyter 2002.
- KOTT 1896: KOTT, F. Š.: *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha, Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1896.
- NEWERKLA 2004: NEWERKLA, S. M.: *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*. Frankfurt am Main etc., Peter Lang 2004.
- ORLOVSKÝ 1982: ORLOVSKÝ, J.: *Gemerský nářečový slovník*. Martin, Vydavatelství Osveta 1982.
- POKORNY 1959–1969: POKORNY, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München, Francke Verlag 1959–1969.
- RICHARDT 1957: RICHARDT, R.: *Polnische Lehnwörter im Ukrainischen*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz 1957.
- ZIMA 1937: ZIMA, J.: *Příspěvek k slovníku Příborska*. Listy filologické 64, 154–170.
- АНИКИН 2011: АНИКИН, А. Е.: *Русский этимологический словарь*, вып. 5. Москва, Знак 2011.
- ЕСУкр 2006: *Етимологічний словник української мови*, т. 5. Київ, Наукова думка 2006.
- НРЭ: *Новое в русской этимологии I*. Москва, Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН 2003.
- СРНГ: *Словарь русских народных говоров*. Ленинград (С.-Петербург), «Наука», 1965–.
- СРЯ: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–. Москва, «Наука», 1975–.
- ССРЛЯ: *Словарь современного русского литературного языка* 1–17. Москва–Ленинград, «Наука», 1950–1965.
- ТСРЯ: *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов* (ред. Н. Ю. Шведова). Москва, Издательский центр «Азбуковник» 2007.
- ФАСМЕР 1986–1987: ФАСМЕР, М.: *Этимологический словарь русского языка* 1–4 (перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачев), 2 изд. Москва, «Прогресс» 1986–1987.